

ЄВРЕЙСЬКІ КІРКУТИ (ЦВИНТАРИ) У ЛЬВОВІ (XV–XIX ст.)

Христина Харчук

*старший викладач Львівського державного аграрного університету,
канд. архітектури*

У статті досліджуються два єврейські кіркути (цвинтарі) у Львові XV–XIX ст., пам'ятки історико-меморіальної та культурної спадщини західного регіону України.

Ключові слова: *єврейський цвинтар, кіркут, пам'ятка, культурна спадщина.*

This article addresses the question of Jewish burial and the cemeteries, dated by 15th – 19th cc., the object and their world historical, memorial and cultural legacy.

Keywords: *Jewish cemetery, kirkut, monument, cultural legacy.*

В статті исследуются два еврейские киркута (кладбища) во Львове XV–XIX вв., памятники историко-мемориального и культурного наследия западного региона Украины.

Ключевые слова: *еврейское кладбище, киркут, памятник, культурное наследие.*

Від найдавніших часів осередком єврейського життя були синагога і цвинтар (кіркут). Середньовічний єврейський цвинтар (ein Judenkirchhof), традиційно названий в Галичині кіркутом або керкутом*, містився переважно за мурами міста. Кіркут оточували з усіх сторін ровом і земляним валом — звідси походить його інша назва — окописько, окопище**. Кіркут називали також — «der gute Ort» («добре місце»), «Bejt Olam» («дім вічності»), «Heilige Ort» («святе місце»). У філософії юдаїзму в поняття «кіркут» вкладається особливий зміст. Глибока віра юдеїв поєднує теперішній світ зі світом прийдешнім, в якому є життя вічне.

© Харчук Х., 2011

* Кіркут, керкут (пол. kirkut, kierkow, kierchol, kirchol, походить від нім. Kirchhof — «ділянка біля храму для поховання померлих») — єврейський цвинтар [20, 1855. — Т. II. — С. 351].

** Окописько — окопане місце, єврейський цвинтар [20, 1857. — Т. III. — С. 563].

У Галичині місця поховань євреїв називали характерними для біблійної та рабиністичної лексики вислови «Bejt Olam» і «Bejt Nahajim», що означають «дім світу» або «дім вдячності» та «дім життя», а у філософському розумінні — вічний спокій людських душ. Для означення єврейського цвинтаря вживали також слово-сполучення «Bejt Kvarot» — «дім гробів». Щодо кладовищ юдаїзм сповідує принцип: якщо люди бережуть могили предків, то їхні душі бережуть живих людей. Душі похованих юдеїв спускаються з неба і стають поруч із тими, хто прийшов помолитися до Бога. Якщо це могила праведника, то він просить Бога допомогти людині, яка прийшла помолитися. Євреї Галичини вживали також й інші назви кладовища мовою ідиш, які походили від івриту, — «Bejt Sojlem», «Bejt Sakvoves», а також «Bejt Almin» — «дім вічності» — вираз, запозичений з арамейської мови.

Кіркутами опікувалися кагали (єврейські общини) [22, *s. 105*]. Львів мав дві єврейські общини: передміську, засновану ще в княжі часи, і міську, закладену після розбудови нового міста за часів польського короля Казимира III. Єврейська дільниця княжого Львова лежала по обидва боки ріки Полтви, що протікала по теперішньому проспекту В. Чорновола. Вона охоплювала вул. Б. Хмельницького, район від пл. Ярослава Осьмомисла до пл. Старий Ринок. Пізніше, у XIX ст., вона займала значну частину Краківського передмістя. Міська община мешкала у південній частині вул. Бляхарської до пл. Ринок [7, *s. 31-32*]. Давній єврейський кіркут був розміщений на Краківському передмісті. Перша згадка про нього в міських актах датується 27 травня 1414 р. [24, *s. 241*]. Тоді кіркут уже існував і межував із якоюсь приватною парцелею. У книзі міських рахунків за 1480 р. є запис, який також свідчить про існування єврейського кладовища [2, *арк. 1*]. У ньому сказано, що євреї повинні платити щорічно, 29 вересня, у день св. Михаїла, півкопи (тридцять) грошів до міської каси. Відтоді в міських рахункових книгах під рубрикою «Sepultura Judosorum» є записи про чинш, який вони щороку оплачували до міської каси. Документів, коли саме кладовище було закладено, і даних про надання ґрунту євреям немає. З цього можна зробити висновок, що ділянку на цвинтар виділили євреям у тривале користування на так званих обширах (на ґрунтах, що були довкола

міста), які надав Львову привілей короля Владислава Ягайла (Władysław Jagiełło) від 18 вересня 1415 р. [5, *арк. 1*]. Оскільки євреї оплачували чинш за цвинтар, то були тільки емфітентами, тобто тимчасовими користувачами чужого ґрунту. На думку історика Маєра Балабана (Majer Bałaban), давній єврейський кіркут може походити навіть з кінця XIII ст. [19]. З цим твердженням погоджується також Якуб Шаль, який висловлює припущення, що цвинтар існував раніше, ніж згадується в давніх актах, оскільки не було знайдено іншого єврейського цвинтаря [22, *s. 105*]. Після неодноразових купівель приватних ділянок територія кладовища у XVII ст. досягла розмірів у межах сучасних вулиць Я. Раппопорта, Базарної, Броварної та Клепарівської. Його кордони, що пролягали цими вулицями, збігаються з територією кладовища, окресленою на давньому плані міста Львова, який виконав Жан Іняс дю Десфілле (Jan Inias Du Desfilles) у 1766 р. На плані зображено територію кладовища, яка виникла внаслідок приєднання ґрунтів, докуплених у 1601, 1624, 1628 рр. Відтоді границі цвинтаря є постійними, майже не змінюються до Другої світової війни. На плані 1766 р. на території кладовища видно також обриси плану старої цвинтарної синагоги «Бет Алмін Яшан» («Beht Almin Jaschan») [9].

Давній кіркут тривалий час залишався спільним для обох єврейських общин. Історики припускають, що на цьому кладовищі ховали своїх померлих і караїми, які в середині XV ст. переселилися зі Львова до Галича. Незважаючи на те, що тут не знайдено жодного караїмського надгробка, вони могли ховати своїх померлих лише тут, бо іншого кіркуту тоді у Львові не існувало [18, *s. 113*].

На території давнього єврейського кіркуту стоять колишні єврейський шпиталь фундації Маврикія Лазаруса (тепер — Третя міська клінічна лікарня, вул. Я. Раппопорта, 8), амбулаторія та будинок старців (нині — клінічна лабораторія цієї ж лікарні, вул. Я. Раппопорта, 4 і 6), побудовані для потреб єврейської громади. Вхід на кладовище був від вул. Шпитальної через подвір'я Похоронного братства («Хевра кадиша»), біля возівні та трупарні (тепер не існують). На возівні виднівся напис, вирізьблений на дерев'яній таблиці, який вказував, що це була церемоніальна зала, яку у 1795 р. збудувало братство міських грабарів. Сама дерев'яна таблиця раніше була цвинтарним портиком [17, *s. 97-98*].

«А за цими будинками, — писав історик Маєр Балабан, — знаходиться великий ліс, зарослий гущавиною, а серед цієї гущавини знаходяться ніби зруби, старі цвинтарні камені. Є їх кілька тисяч. Нахилені один до одного вони створюють тут і там ніби мур пов'язаний лозою в єдину велику цілість. Де-не-де турботлива рука піднесла і випростувала кам'яні злами і зробила прохід між цим лабіринтом смерті» [19]. Такий вигляд мав цвинтар на початку ХХ ст.

Перед Другою світовою війною дирекція старого єврейського цвинтаря висловила припущення, що найдавніші надгробки стоять на могилах немовляти Якуба (1348) та Мір'ям (1378), дочки Сеула [21, с. 136]. Однак із цим припущенням важко погодитися, оскільки відчитати написи на цих надгробках було дуже важко.

Видатних осіб євреї ховали в центрі кіркуту, що становив, за словами М. Балабана, «єврейський пантеон». Тут стояли надгробки Іешуа Фалька (Jeshua Falk) (пом. 1614), Нахмана і Марка Ісаковичів (Nahman and Mark Isakoviches) (пом. 1618), Ісака Нахмановича* (Isak Nahmanovicz) (пом. 1637), Рози Нахманович** (Roza Nahmanovicz) (пом. 1637), Давіда Галя (Dawid Halevy) (пом. 1667), Адель Кікінес з Дрогобича (Adel Kikines) (пом. 1710), рабинів братів Хаїма та Йони Райзесів (Chaim and Jona Reitcer) (пом. 1728). На околиці поховані рабини Леві бен Якуб Кікінес (Levi ben Kikines) (пом. 1503), Хахам Цві Ашкеназі (Chaham Cwi Askenazi) (пом. 1718), Хаїм Раппапорт (Chaim Rappaport) (пом. 1771), Якуб Орнштайн (Jakub Ornstain) (пом. 1839), Абрагам Кон (Abraham Kohn) (пом. 1848). Біля них був ряд зі 129 надгробків, датованих 1664 р., що свідчить про велику кількість жертв єзуїтського погрому, який вчинили студенти Єзуїтської колегії [17, с. 98].

Найдавніші єврейські цвинтарні пам'ятники склалися з горизонтальної тумби, яка завершувалася у верхньому і нижньому кінцях вертикальними плитами. Єврейські стели, так звані мацейви (мацеби), — це вертикально поставлені кам'яні надгробні плити (від ХІХ ст. також чавунні) з сегментним завершенням угорі, покриті різьбою та інскрипцією (епітафією). У верхній частині мацеби

* **Ісак Нахманович** — засновник синагоги «Золота Роза» у Львові.

** **Роза Нахманович** — дружина Нахмана Ісаковича, названа Золотою Розою (Gıldene Rojze). Ціною власного життя вона врятувала синагогу, яка згодом на її честь отримала назву «Золота Роза».

були розміщені характерні символи: руки, що благословляють, — для Когена (тобто коліна первосвященика, який відповідав за богослужіння у храмі), миска і дзбанок для Левіта (представника коліна Леві, який поливав руки коенів перед спеціальним благословінням під час богослужіння), корона Тори — для видатного рабина. Книга прикрашала стелу — для вченого, лев був символом для нащадків покоління Юди, свічник — для жінки, зламане дерево — для юнака. Існували також сімейні символи: ворон — у Раппопортів, олень — в Ашкеназі, голуб — у Кікінесів. На надгробках трапляються також зображення зайців, білок та інших тварин, що символізують різноманітність світу, який створив Бог [18, s. 121-122].

Кіркут офіційно закрито 22 серпня 1855 р. [19], коли, згідно з архівними даними, під час епідемії холери тут спочило багато євреїв [13]. Закрите кладовище почало занепадати. Його вигляд описує М. Балабан у своїй праці про цвинтар: «...Час зробив своє, невідновлені пам'ятники грозять завалом. Стежки такі тісні, що з трудом можна протиснутися, а дерева і кущі в'яжуться внизу в один густий недоступний ліс...» [19]. Ще у XVIII ст. густі крони дерев утворювали влітку на єврейському кіркуті великий балдахін. Через це рабини вагалися, чи можна їм входити до цвинтарного передсінку, який покривала та сама крона, що й надгробки. Взимку 1914–1915 рр. під час російської окупації ці вікові дерева зрубали для опалення будинків [18, s. 119].

Навесні 1914 р. у Львові під керівництвом Самуеля Горовітца (Samuel Horowitz) створено комітет, який займався відновленням надгробків єврейського кладовища, розкопками на його території та дослідженням епітафій. Комітет доручив цю працю історикові М. Балабану, який мав також видати друком опис усіх пам'ятників цвинтаря. Тоді впорядковано велику частину кіркуту, відкопано багато надгробків і пронумеровано їх, розшифровано близько 1 400 епітафій, у тому числі й визначних осіб. Найдавніший зі збережених пам'ятників датувався 1530 р. [18, s. 112-113].

Під час цієї роботи М. Балабан виявив значну кількість пам'ятників XVI ст. Раніших надгробків (з XIV і XV ст.) не виявлено, мабуть, через те, що з огляду на брак місця одне покоління ховали над другим і в процесі розкопок не дійшли до відповідної глибини. Фотоматеріали інвентаризації кладовища, яку провів в 1920-х рр.

колекціонер єврейської старовини Максиміліан Гольдштайн, сьогодні зберігаються у Державному музеї етнографії у Львові (тека «Е», інв. 10596). Найдавнішою пам'яткою, згідно з цією колекцією, вважалася стела XIV ст. [1, с. 35]. Планувалося дослідити, чи було колись вільне місце недалеко від вул. Шпитальної (за цвинтарною возівнею) давнім цвинтарем караїмів. Однак цим намірам перешкодила Перша світова війна [1, с. 113].

У 1920-х рр. львівський рабин доктор Леві Фройнд з архітектором Йосифом Авіном заснували при Львівській єврейській громаді «Товариство охорони єврейських пам'яток». Єврейський кіркул знову отримує статус пам'ятки, який ще на початку ХХ ст. надала йому австрійська влада. У 1928 і 1931 рр. кураторія проводить відновлювальні роботи на старому єврейському цвинтарі. Тоді відреставровано передпоховальне приміщення (Бет Тахара — івр.), цвинтарну синагогу «Бет Алмін Яшан» та багато надгробних пам'ятників. Після розчищення і консервації каменю тут встановили на бетонних фундаментах 532 надгробки [4, арк. 29]. З того часу збереглися графічні рисунки єврейських надгробків XVII–XX ст., які виконали студенти Львівської політехніки. Серед них — рисунок студента Мирослава Німціва, у майбутньому відомого українського архітектора, автора проекту відновлення церкви Святого Духа у Львові. Праця та діяльність Товариства пам'яток єврейського мистецтва на старому кладовищі, що проводилася під керівництвом проф. Мавриція Аллерганда, у 1927 р. знайшла відгомін у тодішніх львівських часописах [3, арк. 1-5]. У праці про діяльність Товариства [18] М. Балабан, зокрема, зазначив що тільки у Львові зрозуміли потреби наукового підходу до консервації єврейських пам'яток.

Донині збереглися також описи кладовища та альбом фотографій його пам'ятників, виконані в 1925–1928 рр. Львівським товариством опіки єврейських пам'яток старовини. У газеті «Слово польське» («Słowo polskie») за 1926 р. ксьондз Адольф Сігмунд подає такий опис кладовища: «При вулиці Клепарівській є велике єврейське кладовище, яке оточує високий мур, одна половина цвинтаря є зайнята кам'яними гробівцями, друга стоїть пустою» [23].

24 серпня 1855 р., через два дні після закриття старого, на Пилиховських пагорбах за Кортумовою горою поблизу вул. Янівської

(тепер вул. Т. Шевченка) відкрили нове єврейське кладовище, яке було приєднано до Янівського цвинтаря [15, арк. 41]. У 1856 р. на ньому за кошти єврейського купця Ефроїма Вікселя збудовано Новоцвинтарну синагогу.

Згодом, у 1875 р., єврейська громада вибрукувала вул. Пилиховську (тепер — вул. В. Єрошенка), що вела до цвинтаря від вул. Янівської. 25 листопада 1890 р. єврейська громада докупила ґрунт для нового кладовища у графа Станіслава Скарбека [16, арк. 1]. У 1890 р. за проектом архітектора Альфреда Каменобродського від вул. Пилиховської збудовано муровану огорожу в неороманському стилі, фрагмент якої зберігся дотепер. Зліва від головного входу на кладовище за проектом Соломона Кроха побудовано адміністративний будинок. У 1912 р. за проектом Романа Фелінського та Єжи Гродинського розпочато будівництво передпоховального дому Бет Тахара у стилі модерну. Будівельними роботами при його зведенні керував відомий архітектор Михайло Улям [11, арк. 31; 14, арк. 58], розписи в інтер'єрі виконав художник Фелікс Вигживальський [21, с. 167-168].

На новому єврейському кладовищі спочиває багато визначних осіб єврейської громади. Серед них — доктор Емануїл Блюменфельд, доктор Еміль Бик, рабин доктор Швабахер, Натан Льовенштейн, Ехезекіль Каро, Олеський Ребе, доктор хімічних наук, професор Львівської політехніки Яків Беркман, доктор хімічних наук, професор Йона Грінберг, доктор мистецтвознавства Фаїна Петрякова та ін.

Меморіал загиблим єврейським воїнам у польсько-українській війні та жертвам погрому 21-23 листопада 1918 р. спорудила за свої кошти львівська єврейська громада. Жертвам погрому поставлено пам'ятник на Кортумовій горі, біля якого розміщено цей меморіал, що склався після розширення 1922 р. з 16-ти рядів могил, в яких було 375 поховань [8, арк. 1-3]. Пам'ятний обеліск загиблим воїнам на єврейському кладовищі близько 1919 р. запроектував архітектор Вавжинець Дайчак [8, арк. 6].

4 травня 1930 р. єврейська громада розширила свій цвинтар на вул. Пилиховській [12, арк. 1]. У тому ж році рабин урочисто посвятив поля, призначені під новий цвинтар.

У 1930-х рр. єврейська гміна планувала розширити новий і відновити старий цвинтарі. У відозві до євреїв від 27 квітня 1930 р.,

запрошуючи на урочисте посвячення цвинтаря з нагоди 75-х роковин існування, голова ради єврейської гміни Віктор Хайс писав: «Єврейський цвинтар є місцем вічного життя «Beth Nachaim», а цвинтарні місця є ціллю мандрівок тих, що мають там рідних і близьких. Єврейська гміна у важких умовах набула новопризначену площу для розширення цвинтаря. Тепер є тільки поле, яке має бути сплановане, є простір, який мусимо заповнити відповідними будинками. Новий цвинтар необхідно замкнути монументальною брамою, а поляну замінити на гай повний дерев, достойну і прекрасну шату мусимо подарувати нашому місту «вічного життя». В. Хайс зазначив також, що на старому цвинтарі потрібно ґрунтовно перебудувати передгробову каплицю [12].

У 1931–1932 рр. єврейський цвинтар на вул. Пилиховській займав площу 25 моргів. Він був поділений на ділянки, які вели до головної алеї. На кожній ділянці густими рядами були розміщені могили [6, арк. 1-16]. 9 серпня 1934 р. архітектор Норверт Гляттстайн виконав проект огороження цього кладовища [11, арк. 16].

Під час Другої світової війни німці зруйнували всі будівлі й могили на новому єврейському цвинтарі. Навесні 1943 р. вони висадили в повітря будинок передпоховального дому (Бет Тахара). Найстаріший надгробок, який зберігся до наших днів, датується 1914 р.

У радянський період цвинтарем на Пилиховських пагорбах опікувалася львівська єврейська громада. На її кошти біля входу від теперішньої вул. В. Єрошенка в перші післявоєнні роки на братській могилі, в якій перепоховали останки зі знищених давніх поховань і розстріляних у 1942–1943 рр., встановлено обеліск.

Нині єврейські поховання розташовані вздовж головної алеї цвинтаря на прилеглих до неї полях. Хоч у 1962 р. єврейське кладовище було приєднано до Янівського, тут збережена власна нумерація полів. Треба зазначити, що приєднання відбулося тому, що в тому ж році органи радянської влади та КДБ заборонили діяльність єврейської громади м. Львова* і вона втратила можливість доглядати за кладовищем.

Крім цих двох основних цвинтарів, у XIX ст. існували ще й інші невеликі єврейські кладовища: на Знесінні, відкритий у травні 1872 р.

* Згідно з рішенням виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих від 14 квітня 1962 р.

(там ховали мешканців Замарстинова, Збоїщ, Голоска, Клепарова, Кривчиць), цвинтар при психіатричній лікарні на вул. Всіх Святих (тепер — вул. Кульпарківська), відкритий у вересні 1884 р., та великий цвинтар початку ХХ ст. на Замарстинові, знищений після Першої світової війни [11, арк. 8].

Територію єврейського кладовища на Знесінні* використовували в радянський період під автобазу, на Кульпарківському єврейському кладовищі збудовано завод залізобетонних виробів. Цвинтар на вул. Золотій (тепер вул. В. Єрошенка), де єврейські поховання сконцентровані біля головної алеї, майже повністю зайнятий християнськими й частково — мусульманськими похованнями (у південній частині є декілька десятків могил мусульман).

Євреї вважають, що місця, де лежать останки їхніх предків, є святими і на цю землю не має ступати людська нога. Знищене кладовище залишається святим, тому пам'ять про людей повинна зберегтися навіки, а земля його повинна охоронятися законом.

Сьогодні старе єврейське кладовище, одне з найдавніших в Європі, пам'ятка світової історико-культурної спадщини, не існує. За 500-річну історію існування тут, згідно з оцінкою фахівців, на території близько 3 гектарів поховано від 25 до 30 тисяч осіб. Ще на початку ХХ ст. старе єврейське кладовище отримало від австро-угорського уряду статус пам'ятки, який згодом підтвердив уряд Польщі. Як історико-культурна пам'ятка кіркут проіснував під опікою єврейської громади до 1942 р. У травні 1942 р. голова львівського юденрату звертався до адміністрації дистрикту Галичини з проханням надати кладовищу статус пам'ятки; відповіді на це звернення не було. Під час німецької окупації тут почалися несанкціоновані поховання осіб, які померли від інфекційних хворіб, останки не кремувалися, точне місце захоронення не фіксувалося, тому німецька окупаційна влада не тільки заборонила функціонування кладовища, але й почала його планомірно ліквідувати, а також наказала знищити старий цвинтар.

Те, що не встигли знищити німецькі окупанти, згодом довершила радянська влада. На місці старого єврейського цвинтаря в

* Цвинтар був розміщений у кварталі між вул. Ясною, Здоровою і Собеського (відповідають сучасним вулицям Потелицька, Молочна, Новазнесенська); у 1930-х роках був переповнений.

1947 р. влаштовано продовольчий ринок «Новий», відомий у Львові як «Краківський» (його перенесено з місця, де ринок існував від часів Середньовіччя). Давні надгробні плити використано для мощення вулиць та зведення підпорних стін на ринку. Плитами надгробків з давнього єврейського цвинтаря вимощено також подвір'я тюрми на Лонцького.

Потрібно зазначити, що на увагу дослідників заслуговує й існуюче сьогодні т. зв. «нове» єврейське кладовище як історико-культурна пам'ятка середини ХІХ–ХХ ст., оскільки на ньому є чимало цікавих і ще не вивчених поховань.

1. *Гоберман Д.* Еврейские надгробья на Украине и в Молдове / *Д. Гоберман.* — Москва, 1993. — 135 с. : ил.
2. Замітки й виписки нествановленого автора з історії львівського єврейського кладовища // Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІА України у Львові). — Ф. 129 (Львівський ставропігійський інститут, м. Львів, 1378–1944 рр.), оп. 3, спр. 268. — 79 арк.
3. Звіт кураторії про опіку над пам'ятками єврейської культури // ЦДІА України у Львові. — Ф. 701 (Єврейська релігійна громада, м. Львів, 1785–1942 рр.), оп. 3, спр. 965. — 58 арк.
4. Звіт про роботу опіки над єврейськими історичними пам'ятками // ЦДІА України у Львові. — Ф. 701 (Єврейська релігійна громада, м. Львів, 1785–1942 рр.), оп. 3, спр. 1279. — 107 арк.
5. Касова книга прибутків та видатків міста, 1404–1426 роки // ЦДІА України у Львові. — Ф. 52 (Магістрат м. Львова, 1356–1918 рр., 1938 р.), оп. 2, спр. 696. — 508 арк.
6. Листування з Міським гродським судом, Магістратом м. Львова та іншими установами про ремонт та розширення кладовища на вул. Пилиховській // ЦДІА України у Львові. — Ф. 701 (Єврейська релігійна громада, м. Львів, 1785–1942 рр.), оп. 3, спр. 1330. — 112 арк.
7. *Меламед В.* Евреи во Львове (XIII — первая половина XX века) / *Владимир Меламед.* — Львов, 1994. — 266 с. : іл.
8. План єврейського військового кладовища у Львові. 1922 р. // Державний архів Львівської області (ДАЛО). — Ф. 1 (Львівське воєводське управління 1921–1939 рр. Будівельний відділ з тематичним і місцевим каталогом), оп. 30, спр. 4489. — 52 арк.
9. План міста Львова 1766 р. // ЦДІА України у Львові. — Ф. 742 (Колекція карт та планів м. Львова, 1375–1945 роки), оп. 1, спр. 980. — 8 арк.

10. Плани військового кладовища на Личакові // ДАЛО. — Ф. 1 (Львівське воєводське управління 1921–1939 рр. Будівельний відділ з тематичним і місцевим каталогом), оп. 50, спр. 168. — 38 арк.
11. Плани і креслення єврейського кладовища на вул. Пириховській // ДАЛО. — Ф. 2 (Міське управління в королівському столичному місті Львові, 1919–1939 рр.), оп. 4, спр. 1273. — 121 арк.
12. Протоколи, звернення, листування та інші документи про закупівлю земельної площі для розширення кладовища на вул. Пириховській // ЦДІА України у Львові. — Ф. 701 (Єврейська релігійна громада, м. Львів, 1785–1942 рр.), оп. 1, спр. 1215. — 39 арк.
13. Список померлих членів громади, 1842–1856 роки // ЦДІА України у Львові. — Ф. 701 (Єврейська релігійна громада, м. Львів, 1785–1942 рр.), оп. 1, спр. 373. — 245 арк.
14. Справа з будівництва Янівського цвинтаря // ДАЛО. — Ф. 2 (Міське управління в королівському столичному місті Львові, 1919–1939 рр.), оп. 4, спр. 1275. — 78 арк.
15. Справа про заснування кладовища в 1855 р. на вул. Пириховській (1930 р.). // ЦДІА України у Львові. — Ф. 701 (Єврейська релігійна громада, м. Львів, 1785–1942 рр.), оп. 3, спр. 1215. — 105 арк.
16. Угода купівлі-продажу, плани, листування та інші документи про розширення території кладовища на вул. Янівській, будівництво житлового приміщення для обслуговуючого персоналу // ЦДІА України у Львові. — Ф. 701 (Єврейська релігійна громада, м. Львів, 1785–1942 рр.), оп. 3, спр. 994. — 112 арк.
17. *Bałaban M.* Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki / *M. Bałaban*. — Lwów : Nakł. T-wa Miłośników Przeszłości Lwowa, 1909. — 125 s. : il.
18. *Bałaban M.* Zabytki historyczne żydów w Polsce / *M. Bałaban*. — Warszawa, 1929. — 235 s. : il.
19. *Bałaban M.* Zapomniane zabytki / *M. Bałaban* // *Sztuka*. — Lwów, 1911.
20. *Linde M. S. B.* Słownik języka polskiego / *M. S. B. Linde*. — Lwów, 1855. — Т. II. — S. 351; 1857. — Т. III. — S. 563.
21. *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Lwowie ze 102 ilustracjami i planem miasta / *Dr. Mieczysław Orłowicz*. — Wydanie drugie, rozszerzone. — Lwów ; Warszawa : Książnica-Atlas. Zjednoczone zakłady kartograficzne i wydawnicze t-wo naucz. szkół. średn. i wyż. s. a, 1925. — 273 s.
22. *Schall J.* Historia żydów w Polsce, na Litwie i Rusi / *J. Schall*. — Lwów, 1935. — 128 s.
23. *Sigmund Ks. Adolf.* Smutne wspomnienia z historii lwowskich cmentarzy / *Ks. Adolf Sigmund* // *Słowo polskie*. — Lwów, 1926. — № 346.
24. *Zubrycki D.* Kronika miasta Lwowa / *Dionizy Zubrzycki*. — Lwów, 1844. — 492 s.